

**ТОПОНІМИ ЯК МОТИВУЮЧА І ДЕРИВАЦІЙНА БАЗА
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (словникові матеріали)**

УДК 811.16'373.7:81'373.21

*Алла Смерчко, кандидат філологічних наук, професор кафедри світової літератури і славистики
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Антон Смерчко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри полоністики
Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету*

**ТОПОНІМИ ЯК МОТИВУЮЧА І ДЕРИВАЦІЙНА БАЗА
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (словникові матеріали)**

У статті розглядається символіка топонімів, які є мотивувальною і дериваційною базою чисельних фразеологізмів в українській, російській, польській мовах і які подано у вигляді словникових статей.

Ключові слова: символічне значення, топонім, фразеологічна одиниця, паремія.

Літ. 10.

*Алла Смерчко, кандидат филологических наук,
профессор кафедры мировой литературы и славистики
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
Антон Смерчко, кандидат филологических наук, доцент кафедры полонистики
Ровенского института славяноведения Киевского университета славистики*

**ТОПОНИМЫ КАК МОТИВИРУЮЩАЯ БАЗА
СЛАВЯНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (словарные материалы)**

В статье рассматривается символика топонимов, которые являются мотивирующей и деривационной базой многочисленных фразеологизмов в украинском, русском и польском языках и которые поданы в виде словарных статей.

Ключевые слова: символическое значение, топоним, фразеологическая единица, паремия.

*Alla Smerchko, Ph. D. (Philology) Prof. Of Slavic Languages Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko
Anton Smerchko, Ph. D. (Philology) Docent of Polish Studies Department
Rivno Institute of Slavonic University*

**TOPONYMS AS THE MOTIVATING AND DERIVATION BASE OF SLAVIC
PHRASEOLOGICAL UNITS (DICTIONARY MATERIALS)**

The article reveals the symbolic of toponyms that explane and are the derivation base of many phraseological units in the Ukrainian, the Russian, the Polish languages. The are represented as vocabulary articles.

Keywords: symbolic value, toponyms, phraseology unit, paremiias.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвідку мовознавства є актуальним вивчення фразеологічних одиниць за їх образно-смысловим центром, тобто за “таким повнозначним компонентом, що виконує смислоутворюючу функцію” (В.П. Жуков). У реєстрі компонентів, які є мотивуючою і дериваційною базою стійких словесних комплексів, певну роль грають топоніми. Серед сучасних лінгвістичних праць, які так чи інакше торкаються цієї проблеми, слід відзначити наукові розвідки А.М. Кравчук (1999) – на матеріалі польської мови, Ю.Л. Фірсової (2002) – на матеріалі німецької мови, О.В. Уразметової (2006) – на матеріалі англійської і французької мов, Н.С. Лалаян (2008) – на матеріалі німецької мови, Нагалії Хоми (2008)

– “Функції топонімів в українських пареміях”; Б.Ж. Джумамедхамбедової (2010), Валіди Гусейнової (2012) – на матеріалі російської і азербайджанської мов. Аналіз наукових праць свідчить, що дослідженню ономастичної фразеології надається належна увага. Однак вони не охоплюють усіх аспектів своєрідного фразеологічного матеріалу, широко представленого у слов'янських мовах, зокрема українській, російській, польській. Бракує досліджень, присвячених комплексно-порівняльному аналізу ФО з компонентами-топонімами. Зрозуміло, що вирішення цих питань потребує спеціального монографічного дослідження – у межах статті можна лише заповнити певну лаку та намалювати напрямок дослідження, а саме: фразеографічний.

Виклад основного матеріалу. Символічне

значення багатьох імен власних, зокрема – топонімів, обумовлене їхньою пізнавальною цінністю, історико-культурною значимістю й суспільно-політичним резонансом і реалізується, як правило, у стійких словесних комплексах. Між останніми і їх образно-смысловими центрами (символом-топонімом) установлюються відносини взаємної детермінації. З одного боку, символіка топонімів мотивує цілісне значення словесних формул, перетворюючи їх у семантично зв'язані структури, а з іншого боку, самі ці стійкі комбінації збільшують і фіксують символічний ценз компонентів-топонімів. Отак, наприклад, ріка-символ в підземному царстві Аїда, яка отримала назву від божества Стікс [2, т. II, 151], стала мотивуючою базою фразеологізму *упасти в Стікс / піти за Стікс* – “померти”, “зникнути” [9, 43]. Номінація *острів Святої Олени* сприймається зараз як синонім-символ останнього притулку імператора Наполеона I, а *Аустерлиць* – як символ блискучої військової перемоги, здобутої ним. Звідси вислів *сонце Аустерлиця*, яке вживається як символ підтримки духу перед черговим боєм, що нагадує про колишню славу [5, 481]. А крилатий вислів *Волга впадає в Каспійське море* (А.П. Чехов, Вчитель словесності) став символом банальності, декларації прописних істин у мовленні кого-небудь [5, 89]. Інформативна значущість топоніма *Вавилон* визначається такими її компонентами: 1) велике і багате місто в Месопотамії; 2) столиця Вавилонського царства (у XIX – VI ст. до н.е.), яке було відоме своїми ремеслами, майстерними витворами, чудовими висячими садами, а також завойовницькою, агресивною політикою й поневоленням народів; 3) символ незліченних багатств і розкоші і найстрашніших гріхів і вад; 4) символ людської гордині й марнославства; 5) символ надзвичайного безладдя, плутанини й хаосу [1, 255 – 256]. Перераховані компоненти інформації знайшли відбиття у слов'янській фразеології. Порівн. фразеологізми із зазначеним топонімом: укр. *вавилонська вежа* [9, 74]; *вавилонське стовпотворіння / вавилонський гармидер*; *вавилонський полон* [4, 290 – 291]; *вавилонська неволя*; *вавилонська блудниця*; *виводити вавилони*; рус. *вавилонская башня*; *вавилонское столпотворение*; *вавилонский плач*; *вавилонское пленение*; *вавилонская тоска* [5, 66]; *вавилонская блудница*; *новый Вавилон* [5, 351]; *выводит вавилоны*; польськ. *wieża Babel*; *król babiloński*; *niewola babilońska*; *dziwka Babilonu (babilońska dziwka)*. Інший приклад. Топонім *Київ* має такий інформативний

зміст, що йде з глибини століть: 1) столітній град прадавньої східнослов'янської держави; 2) суспільно-політичний і культурний центр прадавньої християнської держави, куди прямували люди з усіх її куточків, що зафіксоване в прислів'ї – *Язык до Києва доведе // Язык до Києва доведёт* [7, 275]; 3) чудове місто, оспіване майстрами слова, зокрема М. Булгаковим; 4) столиця сучасної європейської держави – України. – *Хто в Києві не бував, краси не бачив; Київ не відразу збудувався; Київ – мати городів руських* [4, 304]; *аж Київ видно; В огороді бузина, а в Києві дядько. // Кто в Киеве не бывал, тот красы не видал; Не только звону, что в Киеве* (про дзвін) [7, 330]. Слід зазначити, що деякі з наведених паремій являють собою певну фразеосхему (інваріант) із ситуативно-замінними топонімами зі збереженням загальної когнітивної структури. *Кто в Риме не бывал, тот ничего не видал; Кто в Москве не бывал, тот красоты не видал; Кто в Вильне не бывал, тот чудес не видал* [7, 330, 344]; *Не только звону, что в Москве* [7, 330]; *аж Москву видно; Москва не сразу строилась // Рим не відразу збудувався / Nie odrazu Kraków zbudowano; Язык до Риму доведе / Язык до Кракова доведе* [6, 130] // *język i do Krakowa dopyta*; Такого ж плану (з варіюванням топонімів) і паремія – *За гріш познав козу до Львова (до Станислава, до Кракова)* [3], а також крилаті вислови: *Увидеть Париж – и умереть // zobaczyc Paryż i umrzeć; Видеть Неаполь и потом умереть* – символ здійсненої мрії [5, 80] // *zobaczyc Neapol i umrzeć*.

Особливо виокремимо топонімічні перифрази, що як вторинні назви утворюють разом з первинними топонімами синонімічну пару або ряд. До таких стійких перифраз ставляться: *Новий світ* – синонім Америки; *Дядечко Сем* – Сполучені Штати Америки (інше значення – американець) [5, 351, 160]. *Старий світ* – Європа; *Туманний Альбїон // Туманный Альбион // Mglisty Albion* – найдавніша назва Англії (кельт); від *альбус* (лат) – “білий”; *Країна сонця, що сходить* – Японія; *Вічне місто* – образна назва Риму – історико-культурного центру, що являє низку значних епох в історії людства [5, 77]; *Північна Пальмира* – таким чином з кінця XVIII століття майстри слова називали Петербург за класичну красу його архітектури; *Південна Пальмира* – Одеса; *фабрика мрій* – Голлівуд.

У кожній мовній системі топоніми як образно-смысловий центр словесних формул поділяються

на кілька груп залежно від їхньої пізнавальної й крайнознавчої цінності.

1. Насамперед виокремлюються національно-специфічні топоніми, що несуть у складі паремій інформацію про особливості побуту, традицій, звичаїв, соціально-політичного устрою народу. Так, у збірнику “Прислів’я російського народу” В.І. Даля [7] налічується кілька десятків прислівних висловів з великою кількістю крайнознавчих топонімів. Пізнавальна цінність більшості з них є чинником історії. У масі своєї вони мають суб’єктивний або об’єктивно-суб’єктивний характер: *В Москву идти – голову нести; Питер женится, Москва замуж идёт; Новгород судится своим судом; Новгород – отец, Киев – мать, Москва – сердце, Петербург – голова; Ездил чёрт в Ростов, да напугался крестов; Город Архангельский, а народ в нём дьявольский; Кто в Одессе не бывал, тот пыли не видал; В Астрахани и коровы рыбу едят (солёную); Сибирь – золотое дно; Во Владимире и кашу топором крошат; Суздальцы – богомазы; На Дону ни ткнут, ни прядут, а хорошо ходят* і т. ін. [7, 330 – 345]. Цій фразеологічний фонд з погляду його активного й пасивного запасу є багато в чому архаїчним. В основному, це стосується фразеологізмів-“дражників”, типу: *Туляки – стальная душа. Блоху на цепь приковали. Два брата с Арбата, а оба горбата. Твертяне вприглядку с сахаром чай пьют* [7, 341, 331, 333]. Лише деякі фразеологізми цього типу набули поширення. Серед них: *В Тулу со своим самоваром не ездят; во всю ивановскую; казанская сирота; верства келебердянська (пирятинська. чугуївська)* [8, 73] // *верста коломенская; андроны едут // разводити андроны* [8, 745]; *Дон Доном, а найкраще – вдома; Львів-град не всякому рад; Написано в граді Львові; Без калини немає України* [6, 10 – 11] і ряд наведених вище паремій з топонімами **Київ**, **Москва**, **Львів**. До цієї групи належать й польські вислови *krakowskim targiem oraz niektóre inne; cud nad Wisłą* – 1) битва за Варшаву 1920 р., 2) економічне відродження Польщі.

2. Наступну групу складають паремії, що відбивають історичні події, зафіксовані в художній і публіцистичній літературі: *Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та; Вітер з України* (П. Тичина); *Слава Україні!* (привітання) [6, 6]; *Было дело под Полтавой* (О.С. Пушкін); *нравы Растеряевой улицы* (Г.І. Успенській) – синоним-символ дикунства, неучтва [5, 352 – 353].

3. Окрему групу утворюють крилаті вислови,

у яких міститься авторська оцінка певного топоніма: *Самое синее в мире Чёрное море моё* (пісня у виконанні Георга Отса на слова Матусовського); *Умом Россию не понять...* (Ф.І. Тютчев); *Москва... как много в этом звуке Для сердца русского слилось!* (О.С. Пушкін); *Як у нас на Україні – всі лани квітучі, Так у нас на Україні – люди всі співучі* (пісня у виконанні Н. Бучинської).

4. Самостійну групу формують топонімічні сполуки-символи, що належать певному авторові: *Туманність Андромеди* (І. Єфремов) – символ чогось незвіданого, таємничого [4, 346].

5. Значне коло становлять фразеологізми з компонентами-топонімами, що походять: а) з античної літератури – *геркулесові стовпи; Немейський лев; Сцілла і Харібда; Кастальське джерело* – символ поетичного натхнення; *злетіти на Гелікон; // взлететь на Геликон*; б) з текстів Старого й Нового Заповітів – *египетські кари; іти на Голгофу*; в) з ісламської релігії – *в Мекку йти* [5, 59]; г) з європейської літератури – *Всім пахощам Аравії не смити...* [4, 323] // *Никакие ароматы Аравии не сотрут запах крови с этих маленьких ручек* (У. Шекспір) // *Wszystkie wonności Arabii nie zmyją krwi z tej białej ręki*.

Ідіоми, фраземи й паремії з топонімічним компонентом, які вжиті в зазначених мовах і багато в чому адекватні, доцільно, на наш погляд, предствавити далі у вигляді словникових статей. Опорне слово (топонім) й ФО однієї мови від іншої відділені двома косими рисками. Сами ФО подані під знаком ◻.

Америка // Америка // Ameryka – континент, честь відкриття якого належить Христофору Колумбу.

◻ *Відкрити Америку // Открыть Америку; американский дядюшка // Odkryć Amerykę;*

Аркадія // Аркадия // Arkadia – центральна гірська частина Пелопонессу. Символ країни, де було щасливе, ідилічне життя.

◻ *Аркадська ідилія // Аркадская идиллия; аркадские пастушки; И я в Аркадии родился / Arkadyjska idylla.*

Атлантида // Атлантида // Atlantyda – за давньогрецьким переказом, що зберігся у Платона, ніколи існуючий величезний острів в Атлантичному океані на захід від Гибралтару, де жили могутні атланти і який був занурений на дно під час землетрусу. Символ чудової заповітної країни.

◻ *Шукання Атлантиди // поиски Атлантиды // poszukiwanie Atlantydy.*

Аттика // Атика // Attyka – частина давньої

Греції, мешканці якої славилися своїм красномовством.

⬡ Аттичеська сіль // Аттическая соль // Sól attycka.

Бастилія // Бастилия // Bastylia – [фр. Bastille] – укріплена фортеця і державна в'язниця у Парижу; слугувала оплотом французького абсолютизму; була захоплена й зруйнована повстанцями на початку буржуазної революції у Франції (14 липня 1789 р.) Символ великих політичних в'язниць.

⬡ Взяття Бастилії // Взятие Бастилии // Zdobcie Bastilii.

Берлін // Берлин // Berlin – столиця Німеччини.

⬡ Берлінська стіна // Берлинская стена // Mur berliński.

Бермуди // Бермуды // Bermudy – острови в Атлантичному океані. Символ таємничого знкнення будь-яких об'єктів.

⬡ Бермудський трикутник // Бермудский треугольник // Trójkąt bermudzki.

Великобританія // Великобритания // Brytania – держава у Західній Європі на Британських островах.

⬡ Британський лев // Британский лев // Brytyjski lew.

Вифлієм // Вифлеем // Betlejem – місто на Іудейському нагір'ї біля Іерусалима, де народився Ісус.

⬡ Вифліємська зоря (знак Божий) // Вифлеемская зоря // gwiazda betlejemska.

Голгофа // Голгофа // Kalwaria – пагорб на околицях Іерусалима, де, за євангельським міфом, був розп'ятий на хресті Ісус. Символ моральних страждань, муки, подвижництва.

⬡ Іти на Голгофу // Идти на Голгофу // Procesja na Kalwarię / iść na Kalwarię.

Греція // Греция // Grecja – країна на півдні Балканського півострова.

⬡ До грецьких календ (відкладати); у Греції є всі // до греческих календ (ждать, откладывать); в Греции есть всё // do greckich kalend.

Дельфи // Дельфы // Delfy – старовинне місто у Греції, де було побудовано храм Аполлона, у якому містився оракул.

⬡ Дельфійський оракул // дельфийский оракул // wyrocznia delficka.

Данія // Дания // Dania – держава у Північній Європі.

⬡ Усе згнило у Датському королівстві (Шекспір. Гамлет) // Всё сгнило в Датском королевстве // Złe się dzieje w państwie duńskim / Coś się psuje (gnije) w państwie duńskim.

Елізіум (Елісій, Елізій, Єлісейські поля) /

Элизиум // Elysium – у греко-римській міфології: 1) легендарна, що простирається на західному краї землі, країна блаженних; райські поля з вічною весною; символ царства краси, щастя; 2) частина потойбічного світу, де перебувають праведники.

⬡ Єлісейські поля, Єлісейські квіти, піти на Єлісейські поля // Елисейские поля, отправиться на Елисейские поля // Pola Elizejskie.

Європа // Европа // Europa – частина світу.

⬡ Галопом по Європах // галопом по Европам, прорубить окно в Европу, Европа будет казацкой или республиканской (Наполеон I) // galopem przez Europę; okno na Europę.

Єгипет // Египет // Egipt – країна в північно-східній частині Африки, яка згадується у Біблії. (Старий Заповіт, Вихід).

⬡ Єгипетська неволя, єгипетська робота, єгипетська тьма, єгипетські кари, єгипетські піраміди // египетский плен, египетская работа, египетская тьма, египетские казни, египетские пирамиды // egipska niewola; egipska robota; plaga egipska / plagi egipskie; egipskie ciemności; piramida egipska / piramidy egipskie.

Єрихон // Иерихон // Jericho – старожитнє місто (7-2 тис. до н.е.) у Палестині (на території сучасної Йорданії).

⬡ Єрихонська труба // Иерихонская труба // trąba jerychónska.

Каносса // Каносса // Canossa – фортеця у Північній Італії, де в 1077 році відлучений від церкви імператор Генріх IV благав прощення у папи Григорія VII.

⬡ Іти у Каноссу // идти в Каноссу, В Каноссу мы не пойдём (Бісмарк) // Iść do Canossy.

Карфаген // Карфаген // Kartagina – могутнє місто-держава на Півночі Африки, суперник Риму, з яким постійно вела війни. Римській сенатор Катон Старший кожну свою промову закінчував словами: “Я вважаю, що Карфаген треба зруйнувати!”

⬡ Карфаген мусить (повинен) бути зруйнованим; Марій на руїнах Карфагена // Карфаген должен быть разрушен; Марий на руинах Карфагена. // Kartagina powinna zostać zburzona / Kartagina powinna być zniszczona.

Китай // Китай // China – велика держава в Центральній та Східній Азії.

⬡ Китайський мур // китайская стена, отгородиться китайской стеной, китайские церемонии // mur chiński; chińskie ceremonie.

Лета // Лета // Lete – ріка у підземному царстві Аїда. Символ забуття.

☐ Канути в Лету // кануть в Лету // ~ Woda letejska.

Мадрид // **Мадрид** // **Madryt** – столиця Іспанії.

☐ *Таємниці мадрідського двору // тайны мадридского двора // tajemnice dworu madryckiego.*

Москва // **Москва** // **Moskwa** – столиця Російської Федерації.

☐ *Рука Москвы, Москва слезам не верит // Москва слезам не верит, Москва не сразу строилась; От копеечной свечи Москва сгорела; Москва – кому мать, кому мачеха // ręka Moskwy, Moskwa nie wierzy łzom / Moskwa (tym) łzom nie wierzy.*

Олімп // **Олимп** // **Olímp** – гора в Греції, на півночі Фессалії, на якій, за легендою, живуть грецькі боги.

☐ *Олімпійський спокій, олімпійські ігри, владний Олімп // олимпийское спокойствие, олимпийские игры, спуститься с властного Олимпа // olimpijski spokój.*

Париж // **Париж** // **Paryż** – столиця Франції, величезний культурний центр у Європі.

☐ *Париж вартий меси, черево Парижа // Париж стоит мессы (обедни); черево Парижа; Париж – единственное место, где можно обойтись без счастья; пролететь, как фанера, над Парижем; Увидеть Париж – и умереть // Paryż wart jest mszy, Brzuch Paryża.*

Парнас // **Парнас** // **Parnas** – гора в Фессалії, де живуть Аполлон і музи, символи поетичного натхнення, світ поезії, співдружність поетів.

☐ *Парнаські сестри – музи, парнаські квіти – вірші // парнасские сёстры, взлететь на Парнас // Wejść na Parnas.*

Рим // **Рим** // **Rzym** – столиця Італії; головне місто священної Римської імперії; релігійний центр; резиденція папи; центр духовної культури; місце загального паломництва.

☐ *Усі шляхи ведуть до Риму, Бути в Римі і не бачити папу // Все дороги ведут в Рим, Быть в Риме и не видеть папы; Наши предки Рим спасли (Гуси Рим спасли) // Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu, Być w Rzymie i papieża nie widzieć, Nie od razu Rzym zbudowano.*

Рубікон // **Рубикон** // **Rubikon** – ріка, що слугувала кордоном між Умбрією і Цізальпінською Галлією і через яку перейшов Юлій Цезар зі своїми легіонерами, порушив розпорядження сенату і почав громадянську війну.

☐ *Перейти Рубікон // перейти Рубикон // przekroczyć Rubikon.*

Силоам // **Силоам** // **Siloam / Siloe** – джерело і купальня при ньому на південно-східному боці Єрусалиму, у підніжжя гір Сіон і Морія.

☐ *Силоамська купіль // Купель силоамская // Sadzawka Siloam / Siloe.*

Содом і Гоморра // **Содом и Гоморра** // **Sodoma i Gomora** – міста у давній Палестині, які за гріхи їх мешканців були зруйновані вогнем і землетрусом [Бут., 19, 24 – 25]. Символ надзвичайної розбещеності, гріховності у народі і суворості осуда Божого за нечестиве життя.

☐ *Содом і Гоморра // Содом и Гоморра // Sodoma i Gomora.*

Тартар // **Тартары** // **Tartar** – підземне царство, нижче Аїда (Hadesa).

☐ *Провалитися у Тартар // провалиться в Тартары // zejść do Hadesa.*

Троя // **Троя** // **Troja** – давнє місто на Північному Заході Малої Азії. Згідно Гомеру, Троя, яка була обложена греками, отримала від них на знак примирення підступний дар – величезного дерев'яного коня, в якому ховалися грецькі вояки.

☐ *Троянський кінь // троянский конь // koń trojański.*

Висновки. Як свідчить зібраний матеріал, одні з досліджуваних ФО виникли на власному ґрунті, інші являють собою запозичений продукт взаємозв'язків різних культур. Фразеологічне дослідження, яке представлено у статті, в подальшому може бути поширено на інші мовні системи з метою виявлення загальнокультурного фразеологічного фонду.

1. Библиейская энциклопедия. Изд. 2-е, исправл. Перевод на русский язык: Российское библиейское общество, 2002. – 352 с.

2. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь в двух томах / В.Д. Гладкий. – Донецк, МП “Отечество”, т. 1, 1996. – 512 с. Том 2, – 480 с.

3. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М.Т. Демський. – Львів - Краков - Париж: Просвіта, 1994. – 63 с.

4. Коваль А.П. Слово про слово / А.П. Коваль. – Київ: Рад. шк., 1986. – 384 с.

5. Крылатые фразы наших дней. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1999. – 256 с.

6. Попова О.А. Краці прислів'я та приказки українського народу / О.А. Попова. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2008. – 416 с.

7. Пословицы русского народа. Сб. В. Даля. – М.: Худ. лит., 1957. – 991 с.

8. Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – Київ: Наук. думка, 1993. – 984 с.

9. Яреценко А.Т., Бездітко В.Г., Козир О.В. Сучасний фразеологічний словник української мови / А.Т. Яреценко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с.

10. Podlawska Daniela, Świętek-Brzezińska Magdalena. Słownik frazeologiczny. – Warszawa – Bilsko-Biała: Wydawnictwo PWN Sp. z o.o., 2009. – 495 s.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2014